

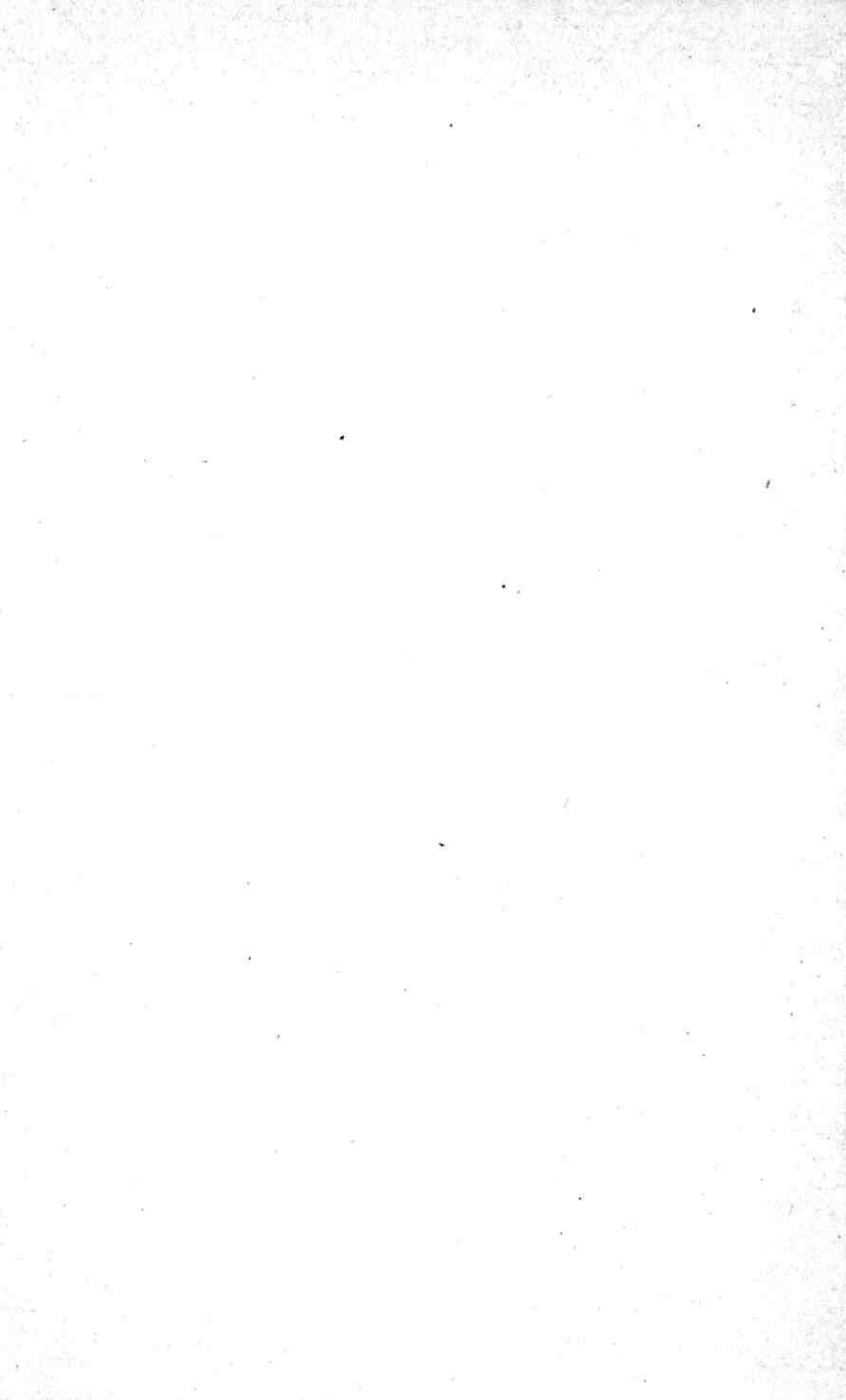

Het kenmerkende van de moderne richting

<https://hdl.handle.net/1874/235643>

mm 12637

GUNNING 3. D. 15¹³

13

Gunning 3. D. 15

VOLKSBIBLIOTHEEK.

HET KENMERKENDE VAN DE MODERNE
RICHTING,

DOOR

Dr. Ph. R. HUGENHOLTZ.

UITGEGEVEN VAN WEGE DE VEREENIGING TOT HANDHAVING EN
VOORTPLANTING VAN HET LIBERALE BEGINSEL ENZ.

AMSTERDAM,
J. C. L O M A N J R.
1879.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1479 2877

Bij de opening van den vijfden jaargang der »Volksbibliotheek», den tweeden der Nieuwe Serie, is het der Redactie een aangename plicht openlijk haren dank te betuigen aan allen, die deze onderneming tot hiertoe door hunne inteekening gesteund hebben en zich verder bereid toonen ook langs dezen weg aan de verbreiding van heldere begrippen, vooral op het gebied der godsdienstwetenschap, mee te werken.

Zij acht zich intusschen ook verplicht onder de aandacht der lezers te brengen, dat zij zich geenszins aansprakelijk stelt voor hetgeen in de door haar uitgegeven boekjes door de onderscheidene schrijvers als hun gevoelen is uitgesproken en ook voor het vervolg niet geacht wil worden haar zegel te hechten aan alles wat nog zal worden voorgedragen. Zij heeft zich alleen af te vragen of het gekozen onderwerp belangrijk genoeg is om in de »Volksbibliotheek» behandeld te worden, of die behandeling voldoet aan de wetenschappelijke eischen, die men, van modern standpunt, aan een auteur stellen mag en of deze 't geen hij herinneren of betoogen wil klaar en duidelijk gezegd en in een voegzaam kleed gestoken heeft;

maar overigens wenscht zij geen harer medewerkers te binden. Op dezen rust dan ook alleen de verantwoordelijkheid voor de door hen ontwikkelde denkbeelden.

Gold dat van menig reeds uitgegeven geschrift, 't zij ook gezegd van hetgeen thans den lezer wordt aangeboden. De meerderheid toch van de leden der redactie maakt bezwaar tegen de conclusiën door den schrijver uit zijne vooropgezette stellingen getrokken en moet deze geheel voor zijne rekening laten. 't Stuk was echter op zichzelf te degelijk en te goed, dan dat de redactie het om verschil van meening tusschen hare meerderheid en den auteur mocht achterwege laten.

't Ga dan nu zooals het daar ligt de wereld in en geve waar het komt aanleiding tot ernstig nadenken.

»Als tot verstandigen spreek ik, oordeelt over 't geen ik zeg'', zei eenmaal Paulus, en wij zeggen het hem na, met het oog op dit en ieder ander geschrift, dat in de Volksbibliotheek werd opgenomen of daarin verder een plaats zal vinden.

De Redactie.

Wanneer wij, met name op het gebied dier geestelijke dingen die niet met oogen te zien en met handen te tasten zijn, den strijd der menschelijke meeningen gadeslaan, strijd die zoo oud is als het menschelijk geslacht en zich nog onophoudelijk vernieuwt, dan kan soms de twijfelmoeidige vraag bij ons oprijzen, of er ten slotte met dat alles wel iets gewonnen, wel iets wezenlijks en blijvends verworven wordt; of niet dezulken veeleer recht zouden hebben die, met een hooghartig of mismoedig »wat is waarheid!» zich afwenden van 't geen toch niet anders dan ijdele vermoeyenis en kwelling des geestes blijkt te zijn. Een zieldoodende twijfel! Immers, waar hij werkelijk post vat, kan hij niet anders dan alle geestkracht verlammen en allen levenslust uitblusschen. Het geloof dat dien twijfel overwint, het geloof aan den vooruitgang, is, wel bezien, één en eenzelve met het geloof in God en kan dan ook slechts het deel zijn van hem, wien de heiligste aandrift in eigen binnenste te machtig werd om haar meer dan

voor oogenblikken te kunnen wantrouwen. Buiten deze innerlijke voorwaarde is dat geloof niet bestaanbaar. Maar indien overigens iets geschikt is om het te hulp te komen en te steunen, dan is dat in de eerste plaats: een blik op de geschiedenis, een overzicht van langere tijden, waarbij het heden voor ons verschijnt in het licht en als de vrucht van 't verleden. Al toont ons toch de geschiedenis nooit en nergens een gelijkmatigen voortgang, al volgde en volgt nog telkens op ieder klimmen weer een tijdelijk dalen, niettemin werd en wordt, voor den opmerkzamen en onpartijdigen blik, telkens hooger hoogte bereikt. En wat de dichter van 't leven des enkelen zegt, dat mogen wij evenzeer zeggen met het oog op het streven der menschheid:

Geen vruchteloos zwerven en smachten

Is 't leven: een doel licht ons voor.

Al worstlende winnen wij krachten,

Al dwalende vinden wij 't spoor.

»Al worstlende winnen wij krachten, al dwalende vinden wij 't spoor'', gelukkig als die overtuiging ons bezielt ook en inzonderheid bij ons trachten naar 't meest aangelegene, naar klaarheid en vastheid op godsdienstig gebied, en bij den strijd die ter wille dáárvan gestreden, en met name in dezen tijd en dus mede door ons gestreden moet worden. Die strijd van het heden, wij weten het, is met andere woorden de strijd dien de zogenaamde nieuwe of moderne richting te voeren heeft, zoowel om 't geen zij aanvankelijk verwierf ten volle

machtig te worden, als om te overwinnen wat zich tegen haar stelt. Zal het ons daarbij niet aan moed en veerkracht ontbreken, dan behooren wij ons wel bewust te zijn van de eigenaardige taak die het heden ons stelt, van hetgeen wij thans in de eerste plaats te veroveren en zoowel bij ons zelve als bij anderen tot zijn volle recht te brengen hebben. En het is daarom dat ik mijne lezers thans wensch te bepalen bij het kenmerk, de drijfveer en de kracht, in één woord, bij het levensbeginsel der moderne richting.

Men zal toch niet zeggen: »ach! die nieuwe richting is nu toch waarlijk zoo nieuw niet meer; men heeft er ons reeds genoeg over onderhouden om haar nu als bekend te kunnen onderstellen.» — 'k Zou meenen dat, waar die bedenking het luidst geopperd wordt, zij wel het eerst kon blijken misplaatst te wezen. Het »ken u zelf!» dat, zoowel als voor elk in 't bijzonder, ook voor ieder gemeenschappelijk ondernemen en streven geldt, is een eisch die niet zoo gemakkelijk te vervullen is. Zoo blijkt het ook hier. 't Is toch ver van zeldzaam het meest kenmerkende der moderne richting, waarin hare waarde ligt en hare kracht, miskend of veronachtzaamd te zien ook door hen die zich onder hare voorstanders scharen. Meermalen zal men ook bij dezulken de meening aantreffen, als gold het hier, zoo al niet louter ontkenningen, dan toch schier uitsluitend wetenschappelijke vragen, wier beantwoording wel is waar ook op de godsdienstige voorstellingen invloed kan en moet uit-

oefenen, maar zoo dat de godsdienst zelf daarin niet anders betrokken is dan inzoover zijn gebied er door beperkt en verkleind wordt. Was het zoo, dan zouden diegenen recht hebben die ons verwijten dat wij wel weten af te breken maar niet op te bouwen. Was het zoo, dan zou geheel de moderne beweging geen godsdienstige beweging mogen heeten en met de hoogere ontwikkeling van 't godsdienstige leven in geen rechtstreeksch verband staan. Toch houd ik mij overtuigd dat dit wel zeker het geval is, overtuigd dat het hier te doen is om niets anders en niets minder dan een vrijmaking van 't godsdienstig geloof uit onwettige banden, vrijmaking, waaraan dit geloof zelf dringende behoefte heeft en waardoor het tot te rijker en gezonder krachtplooiing kan komen. En het is dit vooral wat ik trachten wil in het licht te stellen.

Het zal noodig zijn daartoe in de eerste plaats de geschiedenis van het ontstaan en den voortgang der moderne richting, althans in enkele hoofdtrekken, in herinnering te brengen. Wordt daarbij van zelf onze aandacht gevestigd op dien critischen arbeid, dien zij noodwendig te verrichten had, ik wil dan ten anderen trachten aan te toonen hoe deze arbeid het geloof ten goede komt, wat dan die meer vrije en zuivere vroomheid zij waarom het ons te doen is. Een enkele gevolgtrekking daaruit af te leiden en eenige wenken die het ons geeft omtrent hetgeen ons in de eerste plaats bedreigt en betaamt, zullen ten slotte onze aandacht bezig houden.

Wij zouden dan aanvangen met de geschiedenis van 't ontstaan en den voortgang der moderne richting in herinnering te brengen; wel te verstaan, in enkele hoofdtrekken. Deze worden ons, naar ik meen, het best aan de hand gegeven door drie veelbeteekenende hoofdfiguren, die van Schleiermacher, Strausz en Baur.

't Spreekt van zelf dat de loorsprong van eenigerlei geestesrichting zich niet bij dag en uur als met den vinger laat aanwijzen. Al het nieuw opkomende werd reeds voorbereid door het voorafgaande. En zoo zouden wij, bij 't nasporen van den samenhang der verschijnselen, in de schier onafzienbare ontwikkelingsreeks altijd verder kunnen teruggaan, zonder ergens een eersten aanvang te vinden. Dit neemt intusschen niet weg, dat er toch in de geschiedenis ook van 't geestelijke leven beslissende keerpunten zijn aan te wijzen en wel inzonderheid eminente persoonlijkheden, die, als leiders van den gedachtenstroom, als machtige vertegenwoordigers van een klaarder en dieper inzicht, nieuwe tijdperken openen. Zoo is het ook hier. En zoo kan en mag, zonder tal van andere invloeden buiten rekening te laten, toch als vader der nieuwere godsdienstopvatting genoemd worden: Friedrich Daniël Schleiermacher. Wel is waar, ook anderen, ook zulken die geenszins tot onze geestverwanten behooren, hebben zich toch zijne discipelen genoemd en doen het soms nog; en ook is er, zooals wij zien zullen, waaruit zich dat laat verklaren; niettemin, voor elk die onbevangen oordeelt is het klaar als de dag, dat het

meest eigenaardige in Schleiermachers optreden hem een plaats en wel een eereplaats aanwijst onder de grondleggers der nieuwere denkwijze. Zien wij hoe en waardoor hij dat werd.

De voorgaande eeuw, wier tweede helft zooveel zag verouderen en zich vernieuwen, zag ook nog vóór haar verscheiden, ten jare 1799, Schleiermacher's eersten, veel-beteekenenden arbeid verschijnen, zijne »Reden über die Religion, an die Gebildeten unter ihren Verächtern." Tot de verachters van den godsdienst richtte hij het woord, wel wetende, dat deze onder de beschaafden van zijn tijd verreweg de meerderheid uitmaakten. En daartoe, al lag het meerendeels aan hen zelve, daartoe was maar al te veel aanleiding gegeven, ook en juist door de zich noemende voorstanders van den godsdienst. Het tijdperk dat vooraf was gegaan werd, met name in Duitschland, geroemd als het tijdperk der »Verlichting." In menig opzicht niet ten onrechte. Tegen tal van vooroordeelen en onredelijke meeningen was in naam van het vrije onderzoek een kruistocht geopend, die zijn doel niet had gemist. Maar — het licht dat de nevelen verdreef was geen koesterend, geen levenwekkend licht. 't Was een eenzijdig verstandelijke en alzoo oppervlakkige en bekrompene wijsheid, die als de hoogste moest gelden. Op kerkelijk en godsdienstig gebied leden aan die eenzijdigheid beide de tegenover elkander staande partijen, die der voorstanders en die der bestrijders van de Verlichting, of, gelijk men ze straks ging aanduiden, der

rationalisten en supranaturalisten. Beiden gingen uit van *deïstische* onderstellingen, waarbij God wordt gedacht als boven en buiten de wereld staande, zoodat vóór alles, 't zij dan door een bovennatuurlijke openbaring, 't zij door 't geen de rede uit de beschouwing der wereld meent te kunnen opmaken, zekere leer aangaande God moet worden vastgesteld; terwijl dan het aannemen van die leer als »het geloof" en het betrachten er van als de eigenlijke »godsdienst" moet gelden. Zoo werden alle krachten gewijd aan de bepaling van de kenmerken der ware leer; en intusschen bleef het wezen der vroomheid meerendeels verborgen, bleef haar bezielende en verheffende kracht maar al te vaak ontbreken; en, waar men overal slechts den maatstaf wist aan te leggen van eigen beperkten voorstellingskring, werd de rijke verscheidenheid harer uitingen miskend. Wel is waar, reeds ontbrak het niet aan voortekenen van het betere. Niet te vergeefs had inzonderheid een Lessing, hoewel door 't meerendeel zijner tijdgenooten onbegrepen, als verkondiger van een veel vrijer en dieper inzicht, zijne machtige stem doen hooren. Ten blijke hoe de blik reeds was verruimd, en zoowel de historische zin als de poëtische aandrifft weer ontwaakt, zij 't nu genoeg op een Herder te wijzen; om niet te spreken van den invloed door een wijsgeer als Kant en door dichters als Schiller en Goethe uitgeoefend. Maar al was dit zoo en al deed ook het godsdienstig gevoel hier en daar zijn lang miskende rechten weer gelden, noodig was en bleef toch een bezielde en

bezielende getuige van den godsdienst, die met overtuigende kracht zijn eigenlijk en innigst wezen weer in 't licht stelde, — en die man was Schleiermacher. Wij kunnen er niet aan denken hier zijn levensloop of zijn persoonlijkheid te willen schetsen; 't is ons thans slechts te doen om het meest beteekenende in zijn optreden. Genoeg, dat hij, uit vromen kring gesproten en straks met geheel de ontwikkeling van zijn tijd vertrouwd, een zeldzame vereeniging vertoonde van gezonde mystiek en een scherp oordeel van aloude geloofs- en frissche denkkracht. Zoo bleek het, toen hij eerst in de reeds genoemde »Reden» met aangrijpende geestdrift, later in zijne Christelijke Geloofsleer met gerijpte bezadigdheid zijne denkbeelden ontvouwde. Wat geheel zijn standpunt kenschetst is de wijze waarop hij al terstond den godsdienst omschreef. Godsdienst — of, naar hij liever placht te zeggen, vroomheid — vroomheid dan was volgens hem »geen weten en geen doen, maar het onmiddellijk bewustzijn van het zijn van al het eindige in en door het oneindige, van al het tijdelijke in en door het eeuwige», of gelijk hij het later uitdrukte »het bewustzijn van onze volstrekte afhankelijkheid», anders gezegd, het bewustzijn van ons zijn en leven in en door Dien, uit wien, met alles waarop wij ooit eenigen invloed kunnen uitoefenen, ook alles is wat wij als zelfwillende en zelfhandelende wezens vermogen en verrichten. Zin te hebben voor het eeuwige, bij alle zoeken en trachten door dien zin bezielde en geleid te worden, zichzelf

en al het tijdelijke nooit anders te kunnen of te willen beschouwen en bezitten dan in en door den Eeuwige, dat is vroom zijn; te midden van al het eindige één te zijn en zich één te weten met den Oneindige, dat het ware en onverderfelijke leven des vromen, en godsdienst derhalve niet anders dan alzoo van het godsbestzijn vervuld te zijn.

Daargelaten nu of de beschrijving geenerlei verbetering behoeft, zooveel valt terstond in het oog, dat de godsdienst hier in het licht werd gesteld als een oorspronkelijke eigenaardigheid onzer menschelijke natuur. Wel verre dat de godsdienst, de vroomheid, vereenzelvigd zou mogen worden met het aannemen en opvolgen van een samenstel van leeringen en lessen, die ons eerst van elders moeten worden aangebracht, is zij een onmiddellijk uitvloeisel van ons innigst zelfbewustzijn; dus geen weten naar zekere dogmatiek, geen doen naar zekere zedeleer, maar integendeel zelve de bron zoowel van elke gezonde geloofsovertuiging als van iedere ernstige levensrichting. Ziedaar geheel iets anders dan de theologen destijds verkondigden en de beschaafden gewoon waren te vernemen. Zoowel voor het verstandelijk betoog als voor de bovennatuurlijke openbaring, waaruit eerst de godsdienstleer moest worden afgeleid, trad hier in de plaats de zelfopenbaring Gods in ons binnenste, die voor den geloovige het licht zijns levens wordt. De leer wordt alzoo, in plaats van het voorwerp, veeleer de uitdrukking van het geloof, en de oude zinsprek van Anselmus komt in zuiverder

zin tot haar recht: »ik zoek niet te begrijpen om te gelooven, maar ik geloof om te kunnen begrijpen" ¹⁾. Immers, het geloof, als overtuiging die in 't gemoedsleven wortelt, heeft zijn eigen verzekerdheid. Het is niet afhankelijk van de wetenschap en haar onderzoek; het laat deze in haar recht, maar behoudt zijn gewisheid, ook waar met hare zich wijzigende uitkomsten tal van voorstellingen wisselen. Veel en velerlei, dat men, ofschoon van zuiver-wetenschappelijken, 't zij natuur- of geschiedkundigen aard, toch in de geloofsleer placht op te nemen, moet dan ook uit haar verwijderd en teruggebracht worden naar zijn eigen plaats. Wij komen hierop straks nog terug. Genoeg om te doen uitkomen hoe Schleiermacher optrad als een machtige getuige van de zelfstandigheid der vroomheid, die haar eigenlijken zetel, die het heiligdom des gemoeds weer ontsluitende, ook haar heilig en heerlijk wezen weer aan 't licht bracht.

Intusschen, hoe hoog wij 't geen hij alzoo deed ook waardeeren, hij is er niet vrij bij gebleven deels van een eenzijdigheid, deels van een inconsequentie, die wij niet onopgemerkt mogen laten.

Wat de eerstgenoemde betreft: hoewel Schleiermacher zeer terecht op den voorgrond stelde, dat de godsdienst meer en anders is dan moraliteit, werd het nauw verband tusschen godsdienst en zedelijkheid daarbij meestal door

¹⁾ Door Schleiermacher als motto voor zijne Geloofsleer gepiaatst.

hem veronachtzaamd. Zoo kon hij in zijne bovengenoemde »Reden» tot de bevreemdende bewering komen, dat wij wel alles met religie maar niets uit religie moeten doen; alsof niet in het godsdienstig geloof al terstond ook die innerlijke overgave en toewijding lag opgesloten, die zich dan in allerlei doen heeft voort te zetten. En ook toen hij later de vroomheid beschreef als het gevoel van volstreckte afhankelijkheid, trad daarbij het bewustzijn onzer heilige roeping, dat hier naar ik meenen zou een eerste plaats behoort te bekleeden, al te zeer op den achtergrond.

Veel bedenkelijker evenwel en veel schadelijker in hare gevolgen was de halfheid, de inconsequentie, waarvan wij hem, vooral in zijne tweede periode, niet vrij kunnen pleiten en waardoor hij zelf de doorwerking zijner beginselen niet weinig heeft tegengehouden. Schleiermacher's beginselen sloten het wondergeloof buiten. Waar de vroomheid zelve beschreven wordt als het onmiddellijk bewustzijn van het zijn van al het eindige in en door den Oneindige, daar blijft, dit is duidelijk, voor het wonder, voor een ingrijpen van God in de wereld, geene plaats. Zoo heeft dan ook Schleiermacher, ook nog in zijne geloofsleer, het onomwonden uitgesproken »dat uit het belang der vroomheid nooit de behoefte kan ontstaan om eenig feit zoo op te vatten, dat door zijn afhankelijkheid van God zijn begrepen zijn in den natuur-samenhang zou worden opgeheven.» En toch — in zijne voorstelling van Jezus, of, gelijk hij niet zonder reden

pleegt te zeggen, van Christus, is hij aan die overtuiging ontrouw geworden. Hij meende aan Jezus eene zondeloze volmaaktheid, en, uit dien hoofde, tevens een bovennatuurlijken oorsprong te moeten toekennen. Al mocht de geloofwaardigheid der Evangelische geboorteverhalen in twijfel te trekken of in 't midden te laten zijn, toch was alleen bij de onderstelling van een bovennatuurlijke geboorte zijne volstreckte zondeloosheid bestaanbaar; en deze wederom moest worden aangenomen op grond van de ervaring der christelijke gemeente, aangezien toch de geloovigen, in de van Jezus afkomstige levensgemeenschap, een verlossenden en heiligenden invloed ondervinden, die alleen kan af te leiden zijn uit een geheel eenige volmaaktheid van haren stichter. Op deze laatste stelling komt hier blijkbaar alles aan. Maar ook valt bij eenig nadenken in het oog, dat hier een geheel willekeurige gevolgtrekking werd gemaakt. Laat het waar zijn, dat in den kring der christelijke gemeente de kracht van het zondige beginsel meer dan ergens elders overwonnen en gebroken wordt, dat hier alzoo een verhoogde vatbaarheid blijkt te bestaan voor het geestelijk en goddelijk levensbeginsel, zoo zou dit toch dan eerst recht kunnen geven om er, ten aanzien van den stichter des christendoms, eene zoo verbazende gevolgtrekking uit af te leiden, indien de ons verlossende en heiligende godskracht ons uitsluitend door hem, door Jezus, kon bereiken. Maar indien de Eeuwige en Volmaakte niet ver is van een iegelijk onzer, indien God ook in ons leeft

en werkt — en immers is juist dit en niets minder dan dit aller vromen verzekerdheid — dan moge de verhoogde vatbaarheid voor het goddelijke in Jezus voor het eerst, ja ook in Jezus bij uitnemendheid aan 't licht zijn gekomen, er is geen enkele reden om hem een volstreckte zondeloosheid toe te dichten, die zich toch sedert in niemand herhaalde en ook onbestaanbaar is met de perken en den ontwikkelingsgang onzer menschelijke natuur.

Neen, hier is de macht der christelijke traditie den anders zoo oorspronkelijken en zelfstandigen denker blijkbaar nog te machtig gebleven; hier heeft zij hem de door hem zelven op den voorgrond gestelde beginselen op bedenkelijke wijs doen verzaken. Wij mogen niet onopgemerkt laten, hoe dit mede van invloed is geweest op Schleiermacher's beschouwing van de kerk. Zij bleef toch voor hem — en bij de genoemde onderstellingen was dit onvermijdelijk — een voortdurend door Christus beheerschte heilige kring, van elke andere gemeenschap specifiek onderscheiden. Niet het minst door deze nog altijd supranaturalistisch gekleurde voorstelling van een man als Schleiermacher is de vernieuwing van 't aloude kerkbegrip grootelijks vertraagd; gelijk wij in 't gemeen in al het genoemde de verklaring vinden, waarom ook niet weinige conservatieven gemeend hebben en soms nog meenen zich bij Schleiermacher te kunnen aansluiten. o Zeker, onverklaarbaar waren zijne inconsequentien geenszins. Wie is er, die zich geheel

boven de belemmerende invloeden van zijn tijd en kring weet te verheffen. Toch blijkt hier van nieuws, hoe niets een voorspoedige doorwerking van groote beginselen meer in den weg staat dan de bevangenheid en schroomvalligheid die bij het handhaven en toepassen er van halverwege blijft staan.

Zou Schleiermachers's halfheid overwonnen worden, dan was er in de eerste plaats behoefte aan onbevooroordeelde historische critiek. Wel is waar, reeds Schleiermacher zelf had zich ook op dit gebied, met name wat de Evangeliën betreft, met meerdere, destijds nog betrekkelijk zeldzame wetenschappelijke vrijheid bewogen: maar alleen een veel krachtiger, doortastender hand kon hier de hindernissen uit den weg ruimen. Van zoodanige hand verscheen in 1835, een jaar na Schleiermachers dood, een werk, dat een schier ongekende opschudding teweegbracht: het *Leven van Jezus*, door Strausz.

David Friedrich Strausz: ziedaar een naam die langen tijd en voor velen het toonbeeld vertegenwoordigde van een »apostel des ongeloofs», dien men niet dan hetzij met deernis, hetzij met afgrijzen kon gedenken. En toch, al kunnen wij zijn persoonlijkheid uit godsdienstig oogpunt op verre na niet met die van een Schleiermacher gelijk stellen, veelmin haar voor deze willen inruilen, toch zou het een schromelijke miskening zijn, te vergeten, hoeveel onze tijd, ja hoeveel ook het geloof zelf, met name aan zijn eersten arbeid te danken heeft. Voorzeker, die arbeid was een afbrekende; maar deze

was ook destijds in de eerste plaats noodig. — Al kunnen wij hier dit slechts aanstippen, toch blijve niet onvermeld, dat zich bij hem, nevens zekeren invloed van Schleiermacher, nog een andere deed gelden, die van Hegel's wijsbegeerte. Ook Hegel was, hoewel langs geheel anderen weg dan Schleiermacher, tot een beschouwing gekomen waarbij de kloof tusschen het eindige en oneindige, tusschen God en wereld wegviel. Al wat is en wordt, was, volgens hem, een zelfverwezenlijking van het oneindige denken, die in den zelfbewusten geest haar hoogtepunt bereikt, alles een voortdurende menschwording Gods. Wij zullen ons hierin verder niet begeven; maar zooveel is duidelijk, dat ook hier voor het wonder geene plaats was. Niettemin werd, niet zonder toedoen van Hegel zelven, door de orthodoxie deze wijsbegeerte te baat genomen, alsof het oude kerkelijke leerstuk van de menschwording Gods in Christus hier steun en bevestiging vond. Dit was voor het eerlijk gemoed van Strausz een ergernis en het was hiertegen allereerst dat hij in verzet kwam. Neen, de grondstelling van Hegel's philosophie, dat namelijk het volstrekte en volmaakte zich nimmer in den enkele verwezenlijkt, moest ook op Jezus worden toegepast, en dus ook in Jezus' persoon het wonder eens voor al ter zijde gesteld. Hij begreep echter zeer terecht, dat dit slechts te bereiken was, wanneer de ongegrondheid werd aangetoond van het overmatig crediet dat nog altijd aan de Nieuw Testamentische overlevering werd gehecht.

Daartoe dan onderwierp hij die traditie, zooals zij met name in de vier Evangelien is vervat, aan eene gestrenge critiek. Al de verhalen werden tot in de bijzonderheden nagegaan; het onhoudbare aangetoond, zoowel van de harmonistiek die al het tegenstrijdige, als van de zoogenaamde natuurlijke verklaring die het al te ongerijmde er kunstmatig uit zocht te verwijderen, en zonder de minste terughouding in het licht gesteld dat wij hier, behoudens een betrekkelijk kleine historische kern, slechts met de voortbrengselen te doen hebben van een dichtende »Sage,» het kleed, waarin de oudste christenheid hare denkbeelden heeft gehuld.

Zooals ik reeds zeide, schier voorbeeldeloos was de sensatie door dit boek teweeggebracht. De zoogenaamde historische grondslag van het geloof, een grondslag die in de schatting van ver de meesten zoowel voor godsdienst als christendom onontbeerlijk was, scheen hier op eens door den meest vermetelen twijfel te worden weggerukt. Geen wonder dat van allerwege tal van verweerschriften opdaagden, waarin echter over 't geheel genomen een luide tegenspraak of een plooiende bemiddeling vrij wat grooter plaats besloeg dan een deugdelijke weerlegging. Ik laat nu de geschiedenis van dezen strijd, zoowel als die van den verderen arbeid van Strausz, hoe belangwekkend ook, aan hare plaats. Genoeg, dat de tegenstand zich aanvankelijk nog het krachtigst toonde tegenover 't geen inderdaad de zwakke zijde moest heeten van het door Strausz geleverde betoog. Al was de historische

geloofwaardigheid der Evangelische wonderverhalen voor goed door hem te niet gedaan, de oud-christelijke legende-vorming, die dus aangenomen moest worden, was meer door hem gesteld dan verklaard. Wel had hij er zich bij beroepen op de joodsche Messias-verwachting, krachtens welke de eerste christenen in het Oude Testament overal aanduidingen meenden te vinden van 't geen de Christus zou zijn en doen en waaraan zij de stof zouden hebben ontleend voor hunne dichting; maar de eigenaardigheid en verscheidenheid der Evangelische traditie liet zich toch daaruit alleen niet verklaren. Nog eens, hier bleef een bedenkelijke leemte bestaan. Maar ook juist in dit opzicht vond Strausz zijn meerdere in den man, dien ik boven in de derde plaats heb genoemd, in Ferdinand Christiaan Baur.

Al was de arbeid van dezen Tübinger Hoogleeraar veel minder opzienbarend dan die van Strausz, zijn invloed is er niet minder belangrijk om geweest. Nog altijd wordt hij op het gebied der historische critiek van het Christendom als een eerste voorganger door ons geëerd. — Ook Baur was vertrouwd met Hegel's filosofie; hij had er zich met name de wel eens eenzijdig toegepaste, maar toch even ware als gewichtige overtuiging uit toegeëigend, dat de geschiedenis, wel verre van slechts een grillige en toevallige aaneenschakeling van verschijnselen te vertoonen, ons veeleer, althans in hare hoofdlijnen, de afspiegeling geeft te zien van een logischen en alzoo natuurlijken en noodzakelijken

ontwikkelingsgang. Zoo wist hij ook te eerder den draad te ontdekken die ons den weg wijst in den anders verwarrenden doolhof der oud christelijke letterkunde. Met overtuigende klaarheid toonde hij aan, hoe reeds onder de eerste christenen, als een natuurlijk gevolg van de toenmalige gesteldheid, het diep grijpend verschil was ontstaan tusschen een meer bekrompene joodsche richting, die zich bij de oudste Apostelen aansloot, en een meer vrije en universeele, die in Paulus haar vertegenwoordiger vond; en tevens, hoe de strijd dier beide richtingen ter eener zijde ons het middel aan de hand geeft om de tijdsorde van het ontstaan der N. Testamentische geschriften met groote waarschijnlijkheid te bepalen en ter anderzijde een verrassend licht werpt op den inhoud inzonderheid van de wonderlegende, legende die schier immer den toeleg verraadt om 't zij de eene 't zij de andere beschouwing van Jezus' persoon en werk aanschouwelijk te maken en aan te bevelen en alzoo dááaraan hoofdzakelijk haren oorsprong blijkt dank te weten. Ook en vooral zijne ontleding van het vierde evangelie, waarbij dit, als een geheel vrije compositie, zijne plaats vond aan het einde van de in het N. T. vertegenwoordigde oudst christelijke periode, was van groote beteekenis niet alleen voor de waardeering van het oorspronkelijk christendom, maar ook voor geheel de verdere ontwikkeling der godsdienstwetenschap.

In 't gemeen mogen wij hier niet onopgemerkt laten hoe een wijsgeerig critische geschiedbeschouwing, als

door Baur op de oud christelijke letterkunde werd toegepast, op elk gebied bij uitstek dienstig is om den gezichtskring te verruimen en den blik te verhelderen. Zij leert ons toe te zien zoowel tegen kleinachting als tegen overschatting van de menschelijke meeningen; aangezien elke op haar plaats en haar tijd hare betrekkelijke waarheid en waarde heeft, zoodat, veelmeer dan aan eenigerlei bepaalde meening, aan het rechte inzicht in haar onderlingen samenhang te hechten valt, en eerst wie ze alle kon overzien een volledige afspiegeling der waarheid zou bezitten.

Het een met het ander: een uit het gemoedsleven gegrepen kennis van het wezen der religie, en een echt historische methode van onderzoek, maken hoofdzakelijk de kracht uit der moderne richting. Daarom meen ik, met den arbeid en invloed der genoemde trits, het voornaamste vermeld te hebben wat ons tot het rechte verstand van die richting kan leiden.

Toch wil ik het dusver gegeven vluchtig historisch overzicht niet besluiten, zonder nog met een woord herinnerd te hebben, langs welken weg vooral de nieuwere denkbeelden hier te lande alras bij velen ingang vonden. In de eerste plaats komen daarbij in aanmerking, nevens den arbeid der Straszburger theologen in de *Revue de Théologie* van Colani, de in Zwitserland onder redactie van Heinrich Lang verschenen *Zeitstimmen*, die voor »de moderne wereldbeschouwing» met frischheid en warmte opkwamen. Vooral van de laatste werd ook

hier door velen kennis genomen; terwijl voorts Busken Huët en Pierson het hunne deden om ons beschaafd publiek met een en ander vertrouwd te maken. Inmiddels ontbrak het ook hier te lande niet aan zelfstandigen, streng wetenschappelijken arbeid. Zoowel de Oud-Testamentische letterkunde als de geschiedenis van Israël's godsdienst werden door Dr. Kuenen op meesterlijke wijze in een nieuw licht geplaatst; terwijl voor de critiek der Nieuw-Testamentische geschiedboeken vooral de Hoogleeraren Loman en Scholten als wegwijzers optraden. Wilde ik hier naar eenige volledigheid trachten, dan zou ik opzettelijk moeten handelen over den grooten en veelzijdigen invloed op het gebied der wijsgeerige godsdienstbeschouwing, ter eener zijde door de meer speculatieve richting van Scholten, ter anderzijde door de empirische van Opzoomer uitgeoefend. Ik zou dan echter tevens moeten doen uitkomen hoe, naar het mij voorkomt, die invloed, inzonderheid wat laatstgenoemden betreft, ook in sommige opzichten een bedenkelijke is geweest. Deze dingen liggen ons echter nog zoo zeer nabij, dat het moeilijk is er, althans in weinige trekken, een welgevestigd oordeel over uit te brengen. Liever kom ik dus tot hetgeen wij ons ten anderen voorstelden: de meer opzettelijke ontvouwing van hetgeen dan nu het kenmerk en de kracht uitmaakt der nieuwere godsdienstopvatting.

Waar sprake is van de moderne richting, ontmoeten men niet zelden de voorstelling als zou reeds al het

noodige omtrent haar gezegd zijn met de opmerking, dat zij die richting is die ook op het gebied der godsdienstwetenschap de nieuwere wereldbeschouwing huldigt. Nu is dit wel zeker waarheid, maar het is niet de geheele waarheid en geeft alzoo meermalen aanleiding tot een misvatting die wij in de eerste plaats van de hand moeten wijzen.

Onder de »nieuwe wereldbeschouwing» pleegt men te verstaan: die steeds algemeener geworden wijze van zien en denken, waarbij men in de menigte der verschijnselen overal orde en samenhang, en dus ook overal een natuurlijke en regelmatige ontwikkeling onderstelt, zoodat men juist door de wetten dier ontwikkeling op het spoor te komen tot de gewenschte klaarheid zoekt te komen. Ofschoon de genoemde onderstelling door de wetenschap als zoodanig nooit voldoende gestaafd kan worden, iets wat ik nu slechts in 't voorbijgaan wil opmerken, zoo vindt zij toch in het steeds aangroeiend tal resultaten van het wetenschappelijk onderzoek altijd toenemenden steun. En zoo kan men dan meenen en wordt ook niet zelden beweerd, dat de moderne richting op godsdienstig gebied niet anders is dan de, onder den machtigen invloed der bedoelde wereldbeschouwing, van zelf mede zich wijzigende godsdienstwetenschap. Toch wordt zodoende een groote en gewichtige hoofdzak voorbijgezien. Neen, niet slechts de wetenschap van den godsdienst wijzigt zich, en ook het godsdienstig geloof zelf ondergaat niet alleen den invloed van een

rondom opkomende nieuwere denkwijs, maar het aanvaardt dien invloed, het eigent zich dien toe overeenkomstig den eisch zijner eigene natuur; anders gezegd, met het zich verbreiden van een klaarder wetenschappelijk en wijsgeerig inzicht gaat gepaard een zich ontwikkelen, een tot meerder zelfstandigheid en kracht komen van den godsdienst, en de vroomheid zelve. En hierop vooral hebben wij te letten. Ik meen dat ik dit niet beter in het licht zal kunnen stellen dan door te wijzen op de juistere opvatting, waartoe wij gekomen of althans komende zijn, eensdeels van de verhouding van het geloof tot de wetenschap, anderdeels van het verband tusschen godsdienst en zedelijkheid.

Hebben wij straks gezien hoe de baanbrekers der moderne richting dit geweest zijn mede en voor een belangrijk deel door dien historisch-critischen arbeid, dien zijzelven verricht en waartoe zij anderen geleid hebben, wij mogen toch geen oogenblik vergeten dat die arbeid dan eerst zijn beste vruchten afwerpt, wanneer hij dienstbaar wordt aan de vrijmaking van het godsdienstig geloof uit onwettige banden. Alleen het zelfstandige, in eigen bodem wortelende geloof is het gezonde; zoolang het afhankelijk blijft van een vreemd gezag, kwijnt het; het heeft niets noodiger dan zich bewust te worden en te blijven van zijn eigenaardig wezen en heilig recht. Daarom juist heb ik boven in de eerste plaats op Schleiermacher en het groote gewicht van diens optreden en invloed gewezen. Waar de blij-

vende beteekenis van dien invloed veronachtzaamd wordt, kan het ook niet tot de rechte waardeering komen van die vrije vroomheid, die, zonder iets van het hare prijs te geven, der wetenschap haar volle recht kan toekennen.

Indien iets ooit averechts is opgevat, dan was en is het nog al te dikwijls de verhouding van 't godsdienstig geloof tot de wetenschap; en dat meestal door miskennis van het ware wezen des geloofs. Zoo zijn er in onze dagen, die het weten als verreweg het voornaamste, ja, als het alleen afdoende beschouwen, en het geloof hoogstens als een behulp willen laten gelden, waarmee men zich tevreden stelt voor hetgeen de wetenschap nog niet bereiken kan. Het gebied van het geloof zou alzoo steeds meer inkrimpen naarmate dat van het weten zich uitbreidt. Een moderne is, volgens deze voorstelling, een die reeds veel minder gelooft dan de vrome van weleer, maar wellicht nog juist genoeg om den godsdienst eenige plaats te kunnen geven. Ziedaar een proef van zeer oppervlakkig nadenken, waarbij met name de eigenaardigheid van het geloof geheel en al miskend wordt. Neen, het geloof is niet een verzekerdheid van mindere waarde, maar van anderen aard dan het weten, eene die om 't in weinig woorden samen te vatten, niet op door het verstand bewerkte zinnelijke waarneming, maar op gegevens in ons gemoedsleven berust. Dat wij hier niet te doen hebben met de beteekenis die in het dagelijksch leven vaak aan het woord »gelooven" wordt

gehecht, als een op ta melijk losse gronden voor waarschijnlijk houden, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Doch evenmin mag het godsdienstig geloof vereenzelvigd worden met een voorwaarhouden op gezag van 't geen anderen ons mededeelen of verzekeren. Wij weten hoe deze misduiding van het geloof maar al te gewoon is geweest en het helaas! bij velen nog is. Immers, zij grijpt overal plaats waar eenigerlei gewijde overlevering als een onmiddellijke godsopenbaring moet gelden, openbaring die dan eens voor al veel en velerlei heet te hebben uitgemaakt wat wel zeker behoort tot het gebied van het wetenschappelijk onderzoek. Zoo meent men omtrent de wording der wereld, den oorsprong en de geschiedenis van ons menschelijk geslacht, den persoon en de lotgevallen van Jezus, en wat niet al meer, rechtstreeks door God te zijn ingelicht en op al deze punten de wetenschap als onbevoegd van de hand te moeten wijzen. Geen wonder dat deze zich meermalen over die terugzetting zocht te wreken, door nu op hare beurt, met dit onredelijk gezagsgeloof, ook geheel het godsdienstig geloof te willen verdringen of beheerschen.

Intusschen komt het geloof evenmin tot zijn recht waar het, zoo te zeggen, leven moet bij de genade der wetenschap. Zoo is het reeds min of meer, al is men er zich veelal niet van bewust, bij dat sterk rationalistisch gekleurde supranaturalisme, dat allen nadruk legt op de zoogenaamde geschiedkundige feiten, die door oog-

getuigen heeten gewaarborgd te zijn, en waarop dan voorts het goddelijk gezag wordt gebouwd van wie er als tolken der hoogere waarheid door heeten aangewezen te zijn en van al het door hen verkondigde. Wel terecht heeft reeds Lessing dat genoemd: »de eeuwigheid ophangen aan een spinrag". Men gaat zoo doende liever af op hetgeen anderer oogen en ooren heeten waargenomen te hebben, zij ook het bericht dienaangaande langs niet meer na te sporen wegen tot ons gekomen, dan op het rechtstreeks te vernemen getuigenis van eigen gemoed en geweten. En waar men op die lijn voortgaat, kan 't niet anders of aan de wetenschap moeten slotte het beslissend overwicht, ja het uitsluitend recht van spreken worden toegekend.

Vraagt men ook, hoe het komt dat zoovelen in onze dagen tot dit laatste neigen, 't is wel zeker, omdat zoovelen nog geen ander geloof leerden kennen dan het genoemde. Voeg hierbij den indruk van de groote vorderingen in den lateren tijd door de natuurwetenschap gemaakt, vorderingen die alleszins terecht onze bewondering wekken, doch die zeer ten onrechte sommigen in den waan brengen alsof de daarbij gevolgde wijze van onderzoek uitsluitend tot betrouwbare uitkomsten zou leiden, weshalve zij zich liever met die uitkomsten willen tevreden stellen dan zich in, naar ze meenen, hoogst gewaagde onderstellingen te verliezen. Onverklaarbaar is die waan zeker niet; toch is en blijft het een jammerlijke verbijstering, aangezien men er die andere

zijde van ons menschelijk wezen en leven bij veronachtzaamt, waarin het geloof wortelt, en die in plaats van een mindere, veeleer de gewichtigste beteekenis voor ons heeft.

Wat de wetenschap — dat wil altoos zeggen de wetenschap in dien engeren zin waarin wij er nu van spreken, de wetenschap die niet anders is en wil zijn dan verstandelijke bewerking van het zintuiglijk waargenomene — nu dan, wat deze omvat en bereikt is uit den aard der zaak nooit anders of meer dan een zeker aantal levensverschijnselen. Maar eindeloos meer dan alle waar te nemen levensverschijnselen is het leven zelf. En al blijft dit leven zelf ons in den diepsten grond onverklaarbaar, toch geeft het zichzelf in ons getuigenis, toch ontdekt het ons zijn eigenaardigheid, zijn beweegkrachten en eischen, in ons zelfbewustzijn, in dat zelfbewustzijn, dat weliswaar door de waarnemende wetenschap kan verhelderd worden, maar er niet eerst door wordt voortgebracht, dat integendeel onder allerlei verschillende indrukken ontwaakt en hoofdzakelijk ten gevolge van gemoedservaringen dus of zoo gewijzigd wordt. Neen zie, wij zijn, wij hebben niet alleen een waarnemend verstand; wat aan ons leven kleur, gloed en bezieling geeft is onze opvatting en waardeering van de dingen, waardoor zij ons of aantrekken of afstooten, nu bewondering en geestdrift, dan mishagen of afkeer in ons wekken. Moge die opvatting en waardeering voor een deel wisselend zijn en schijnbaar naar geen vast te stellen richtsnoer te leiden, voor een ander

deel geeft zij ons een onmiskenbare aanduiding, brengt zij een klare bewustheid in ons te weeg van de betekenis die het leven voor ons heeft en hebben moet, van hetgeen wij als hoogste wet te gehoorzamen, als hoogste goed te begeeren en te zoeken hebben. Waar het dus, gelijk in zake van godsdienst, hierom te doen is, daar komt de eerste stem toe aan ons hart, aan datgene binnen in ons dat liefheeft en schuwt, eert en verwerpt, hoopt en vreest, en alzoo ten slotte over geheel de richting van ons leven beslist. Alleen uit dat middelpunt van ons leven kan het eigenlijke licht onzes levens ons opgaan. En ook gaat het ons daar op. Immers, daar in ons binnenste doen zich roerselen, behoeften, drijfveeren gelden, die hooger dan al 't zienlijke en tijdelijke, die naar het wezenlijke, blijvende, volmaakte zich uitstrekken, ja, maar die ook niet levendig en krachtig kunnen zijn, zonder ons tot de erkentenis te brengen van dat volstrekt en onvoorwaardelijk geldige, dat ook het eeuwig betrouwbare moet zijn en ons den weg moet wijzen tot het alleen en altijd genoegzame. Welnu, dien diepsten drang des harten te aanvaarden en te volgen, dat is vroom zijn, en de verzekerdheid die daarbij ons deel wordt, deze is het godsdienstig geloof.

Zóóveel is terstond duidelijk, dat dit geloof evenmin aan de wetenschap zijn aanzijn dankt, als het iets van haar kan te vreezen hebben. Het kan ook het door haar ontstoken licht ter verheldering zijner voorstellingen dankbaar aanvaarden, maar het wortelt in eigen bodem

en is slechts afhankelijk van de mate en de kracht van ons geestelijk leven zelf. En evenmin kan de wetenschap, die haar gebied en hare taak leerde erkennen, ooit aanleiding vinden om het recht van dit geloof aan te tasten. In dien zin kan men zeggen, dat de moderne richting tot verzoening leidt van geloof en wetenschap. Men zou dit kunnen misverstaan, als koesterden wij de dwaze inbeelding, dat door ons nu de sleutel aller raadselen was gevonden, dat wij nu tot een welsluitend en zoo goed als volledig inzicht in den samenhang aller dingen waren gekomen. Verre zij die vermetele dunk! Neen, moge de wetenschap door zich steeds uitbreidende waarneming het verband der verschijnselen velerzijds in klaarder licht kunnen stellen, moge het geloof ter anderer zijde aan het bewuste leven zelf een hoog te waardeeren gewisheid ontleenen aangaande onze menschelijke roeping, zeer ver is het er van daan, dat zoodoende het onmetelijke geheel reeds min of meer doorzichtig zou beginnen te worden. Wie eenigszins nadenkt gevoelt dat dit voor onze beperktheid altijd onbereikbaar moet blijven. Maar veel is reeds gewonnen als wij uit het licht, dat zoowel uit het onderzoek als uit ons zelfbewustzijn voor ons opgaat, een samenvloeiende winst leeren trekken, zonder ooit in dwaze zelfmisleiding het eene voor het andere te verzaken.

Intusschen heeft wellicht iemand den indruk ontvangen, dat hetgeen zoo even tot omschrijving van het godsdienstig geloof en zijn grondslag werd gezegd, nog aan zekere

onbepaaldheid bleef lijden. Ik stem dat gereedelijk toe. Dat onbepaalde kan eerst wijken waar het boven in de tweede plaats genoemde, het nauw verband tusschen godsdienst en zedelijkheid wel in het oog wordt gevat.

In dit opzicht, zooals wij zagen, liet Schleiermacher's voorstelling te wenschen over. Toch geldt het hier een punt van groot gewicht. Kan het geloof in 't gemeen beschreven worden als een vertrouwend afgaan op 's harten onafwijsbaren drang, op 't geen zich als voorwaarde en eisch van het echt menschelijke leven in ons gelden doet, welnu, de diepste zielsbehoefte, de eerste en voornaamste voorwaarde onzes levens treedt eerst klaar en duidelijk voor ons op in den zedelijken eisch, in dat »wees goed en doe goed!» dat de ontwaakte conscientie ons doet vernemen, dat geen oprechte verloochenen kan en waarvoor de vrome zich buigt. Neen zeker, de godsdienst — dit heeft Schleiermacher alleszins terecht op den voorgrond gesteld — de godsdienst mag evenmin tot een »doen» als tot een »weten» beperkt worden; maar ook de zedelijkheid is veel meer dan een doen, zij is in de eerste plaats gezindheid, en hier juist vloeien godsdienst en zedelijkheid ineen. Vroom zijn is niet slechts een hoogere macht vereeren, hoe en waarom dan ook erkend, maar zich buigen voor het hoogste, voor het onvoorwaardelijk te eerbiedigen gezag; en waar wij van »gezag» spreken, bewegen wij ons buiten twijfel op zedelijk gebied. Hierin ligt mijns inziens het recht van hetgeen die modernen ten onzent, die zich bij uit-

nemendheid »de ethischen" noemen, op den voorgrond plegen te stellen. Hoogst bedenkelijk acht ik wat diezelfden beweren, als zij ontkennen, dat wij in dit hoogste gezag tevens en terstond de heilige Almacht zouden ontmoeten, die zoowel de natuurlijke als de geestelijke levensverschijnselen teweegbrengt en beheerscht. Mij dunkt, bij eenig nadenken moet ieder gevoelen, dat wat onvoorwaardelijk voor ons zal gelden, onbepaald door ons geëerbiedigd zal worden, alleen het gezag kan zijn van Dien, die alles kan eischen, omdat hij alles kan schenken. Dit neemt echter niet weg, dat wij geheel met de bedoelde modernen instemmen, waar zij meenen en zeggen, dat niet een door redeneering uit waar te nemen verschijnselen gemaakte gevolgtrekking, maar ons zedelijk zelfbewustzijn de diepste en hechte grondslag is van het geloof. Hiermede sluiten wij ons tevens aan bij datgene in de oudste christelijke prediking, dat zoowel tot het uitnemendste als tot het meest kenmerkende er van behoort, en waardoor mede godsdienst en zedelijkheid in beginsel tot één worden gebracht. Ook dáár toch wordt het eerste en het ééne wat de zedelijkheid eischt, de liefde, voorgesteld als de naaste uitstraling van het goddelijke zelf en daarom de aanschouwing van God als het deel geroemd van de reinen van hart. Ook dáár wordt gewezen op het zich vereenigen met Gods wil als het eenige dat zeker maakt van Godzelve, en alle hooger inzicht afhankelijk gesteld van dat licht binnen in ons, dat slechts helder schijnt als wij ons zonder

voorbehoud laten leiden door de inspraak onzer conscientie.

Eerbied voor den eisch der conscientie, diep en ernstig plichtbesef — ziedaar de godsdienstige grondslag aller echte zedelijkheid, en ziedaar tevens de aanvang en de kern van den godsdienst. Want godsdienst is vroomheid, en vroomheid is eerbied en vertrouwen; eerbied voor het onschendbare recht van het goede, vertrouwen op de Macht die het van ons eischt en in ons werkt. Wordt dit zedelijk karakter van den godsdienst uit het oog verloren, dan loopt deze groot gevaar zich op te lossen 't zij in wijsgeerige bespiegeling, 't zij in zwevend-dichterlijke fantasie. Voorzeker, als de vrome tevens denker of dichter is, is hij er slechts te uitnemender om; maar toch, zoomin de denkkraft als de dichterlijke vlucht maakt den vrome; dat doet alleen de eerbied voor het heilige. Nog eens, dit heilige is ons slechts waarlijk heilig, als wij er de zelfopenbaring in erkennen van die Almacht, die uit het zinlijke het geestelijke, uit den blinden natuurdrang de zich toewijdende liefde te voorschijn brengt en te voorschijn brengen kan, omdat zij 't al beheerscht en 't alles werkt. Maar wat die Almacht voor ons tot de aanbidlijke maakt is altoos dit, dat zij nooit anders of minder dan het goede, het volmaakte ons voorhoudt als haar wil en werk. Moge onze voorstelling van dat volmaakte altoos een beperkt-menschelijke blijven, toch erkennen wij daarin meer dan in iets een afspiegeling van het wezen en leven dien^s

Oneindigen, die, in ons levende, iets van het zijne tot het onze maakt en deswegens onze toevlucht en onze hoop is.

Mij dunkt, na het gezegde kan het ons ook duidelijker worden hoe de verzaking van het supranaturalisme, of anders gezegd van het wondergeloof, die zeer zeker een kenmerk is der moderne richting, h \ddot{o} e deze samenhangt met die reinere geloofsgestalte waarom het ons te doen is. Neen, niet maar de wetenschap of een op deze rustende nieuwere wereldbeschouwing ontneemt ons het wonder, zoodat wij 't zelfs onzes ondanks zouden moeten prijsgeven. Al kunnen wij dankbaar erkennen, dat de wetenschap het hare deed om menige bedrieglijke voorstelling te verstoren, bij hooger ontwikkeling van het godsdienstige leven worden wij ons bewust, dat het geloof zelf bij het wondergeloof schade lijdt. Alle wondergeloof is bijgeloof, en bijgeloovig zijn wil zeggen, niet, iets meer te blijven vasthouden dan waarvoor wettige grond bestaat, maar zich aan iets anders te willen vasthouden dan waartoe gemoed en geweten reden en recht geven. Zoo berust ook het wondergeloof op zinnelijke motieven. Men wenscht een min of meer zichtbaren God, dewijl men den Onzienlijke niet recht weet te bereiken. Men wil zinnelijke hulp en gaveu, men wil iets, wat het dan ook zij, eerder of meer dan het goede. Van daar ook die met het wondergeloof samengaande ongeestelijke voorstellingen omtrent het gebed, als kon of mocht dit ooit te baat genomen worden om de vervulling te ver-

krijgen van allerlei tijdelijke en eigenzinnige begeerten. Zal iemand willen zeggen, dat het wondergeloof toch ook wel een meer eerbiedwaardigen grond schijnt te kunnen hebben, immers bij hen, die er zich in de eerste plaats voor beroepen op de zondige gesteldheid van ons menschelijk geslacht, waarin, naar zij meenen, alleen een bovennatuurlijke hulp redding kan aanbrengen? Ik stem toe, dat hierin soms een bewijs kan te vinden zijn van dieper gaanden ernst. Maar toch blijkt ook dan en daar de benevelende invloed van een min of meer zinnelijk gekleurd denken en bedoelen, dat, zoowel door een min waardige voorstelling van God als door een in den grond onheilge vrees voor diens dreigende en al weder zinnelijk voorgestelde straf, het toch niet onbrekende licht bedekt en verduistert. Immers het waarachtig, het zuiver bewustzijn van zonde is tevens en terstond het bewustzijn van de nabijheid des Heiligen, die ons het zondige der zonde doet gevoelen, ten onmiskenbaar teeken, dat hij, hijzelf ons tot anders en beter roept en leiden wil. Neen waarlijk, Gods liefde behoeft niet wonderbaar in te grijpen om ons, zondig als wij zijn, te bereiken. In waarheid tot zichzelf te komen, wat is het anders dan tot hem te komen, die, zoo vaak ons beter ik ontwaakt, ons te ervaren geeft, dat hij het is door en tot wien, ja maar ook in wien wij leven, ons bewegen en zijn.

Dit getuigenis des Heiligen, deze zelfopenbaring Gods in ons binnenste, 't is juist dit wat de nieuwere gods-

dienstopvatting immer op den voorgrond wil gesteld zien. Daarom ook is voor haar de vroomheid, in hoofdzaak, getrouwheid aan eigen conscientie, het geloof niet anders dan gewetensovertuiging, en de verwachting die het ons doet koesteren geen mindere, maar ook geen andere dan deze, dat wij ons nooit te vergeefs zullen uitstrekken naar het heerlijk wit onzer roeping.

Heb ik in den aanvang gewaagd van een enkele gevolgtrekking uit het dusver besprokene af te leiden, waarop ik mede nog de aandacht wilde vestigen, ik dacht daarbij bepaaldelijk aan hetgeen uit de moderne beginselen voortvloeit voor onze beschouwing van het godsdienstig gemeentelven, nader nog, van de kerk. Ik zal hierover niet breed zijn, te minder dewijl ik nog niet lang geleden elders mijne gedachten over dit onderwerp heb ontwikkeld. ¹⁾ Toch mogen wij het hier niet stilzwijgend voorbijgaan.

Ook bij tal van zich noemende modernen schijnt het oude kerkbegrip nog tamelijk vast geworteld te zijn. Om dat oude kerkbegrip te kenschetsen wil ik thans niet opzettelijk spreken van den catholieken vorm, waarin het zich het eerst en het volledigst verwezenlijkt heeft. Wij behoeven nu niet verder terug te gaan dan tot Schleiermacher. Boven werd reeds door ons opgemerkt, hoe de geheel eenige, ja bovennatuurlijke beteekenis, die

¹⁾ Zie *De Kerk en de eischen van het heden*, door schrijver dezes. Amsterdam, T. Kouwenaar, 1877.

Schleiermacher nog aan Jezus' persoon en werk meende te moeten toekennen, mede haren invloed deed gelden op zijne beschouwing van de kerk. Ook kon dit niet anders. Is Jezus niet slechts een der uitnemendste onder de menschen, maar door een bijzondere scheppingsdaad Gods te voorschijn geroepen, om (gelijk Paulus het uitdrukte) als de tweede Adam, het geestelijke Hoofd der geheele door en naar hem te vernieuwen menschheid te zijn, dan spreekt het van zelf, dat ook aan de door hem gestichte gemeenschap voortdurend een geheel eenige rang moet worden toegekend; dan is die gemeenschap, dan is de christelijke kerk niet minder dan de vereeniging der geheiligden, waarin allen moeten worden opgenomen; dan heeft het woord zoowel van Jezus als van zijn eerste getuigen een blijvend regelend gezag; dan moeten Jezus' instellingen, of wat men daarvoor houdt, voortdurend en allerwege in eere worden gehouden; ja, dan geldt nog immer, hoe gematigd men het moge willen toepassen, het oude woord van Cyprianus: »geen heil buiten de kerk.» 't Spreekt al wederom van zelf, dat deze voorstelling van de kerk eerst vervalt, maar ook geheel en al vervalt, zoodra, volgens onze moderne zienswijze, een zuiver menschelijke opvatting van Jezus' persoon en werk voor de bovennatuurlijke in de plaats treedt.

Ik zeg, zij vervalt dan ook geheel. Toch is het juist dit waarin velen zich nog moeilijk schijnen te kunnen vinden. Men zegt: »neen, wij willen geen alleenzalig-

makende kerk, zoomin als een alleenzaligmakenden Christus" -- het laatste, al is het een onafwijkbare eisch der moderne beginselen, zullen sommigen er reeds min of meer aarzelend bijvoegen, aarzelend, wier nawerking niet verborgen blijft als men voortgaat: »maar wij willen wel een gemeente, die het evangelie van Jezus bij voortduring belijdt en verkondigt; die dan ook niet ontveinst daarvan alleen alle heil te verwachten en dus allen, immers allen wien de rechte gezindheid niet ontbreekt, in haar steeds ruimeren kring wenscht op te nemen, om als een heilig verbond aller echte vromen het zout en het licht der wereld te zijn." -- Nu moge dit alleszins welmeenend bedoeld zijn, bij eenig nadenken zal men het toch een vrij onberaden doordraven moeten noemen, waarbij men zijn doel voorbijstreeft.

In de eerste plaats: wat wil men? de beginselen voorstaan die zich, als de kern en kracht van het Christendom tot heden toe gehandhaafd hebben, deze om hunzelfswil, zoodat geheel in 't midden kan worden gelaten of en in hoever zij van Jezus zelve afkomstig zijn en wij ze vrijelijk naar ons inzicht kunnen opvatten en toepassen? of, in engeren en meer bepaalden zin: het evangelie van Jezus-zelve, zoodat eerst door historische critiek moet worden uitgemaakt wat Jezus heeft gewild en geleerd en dan ook dat alles zonder voorbehoud zal worden aanvaard? Toch wel zeker het eerste. Maar indien men dat wil, dan ware het toch geraden de beginselen waarvoor men wil opkomen op zichzelfe

en naar eigen inzicht te omschrijven en den naam en persoon van Jezus — ik zeg niet, voortaan met stilzwijgen voorbij te gaan; minder dan één der geloovigen die ons voorgingen kan of mag hij ooit vergeten worden — neen! maar niet den historischen persoon tot het blijvend middelpunt te maken waar om men zich vereenigt. Men achte dit niet gering. Groote, bedenkelijke schade is aangericht en wordt nog telkens geleden door de vermenging en verwarring van het godsdienstig geloof met geschiedkundige overtuigingen. Welverre van die verwarring nog in de hand te blijven werken, dient men haar thans opzettelijk en nadrukkelijk te keer te gaan.

Al verder: indien het te doen is om de vooral door het Christendom gepredikte godsdienstige beginselen, dan is toch overbekend hoe groot verschil er de eeuwen door heeft geheerscht in de opvatting van die beginselen, en wel mede onder hen wien men de rechte gezindheid niet kon ontzeggen; zoodat het een onmogelijk ondernemen mag heeten alle echte vromen te willen vergaderen in één kerkverband, althans in een kerkverband, waarin de vergaderden toch ook te gader iets zouden hebben te doen, en men, dit nogtans beproevende, of het eigene prijs geven of anderer eigenaardigheid miskennen moet.

Eindelijk, indien het te doen is om de genoemde beginselen, dan weet toch een ieder dat het in toepassing brengen van die beginselen een taak is die geheel het leven en samenleven in al zijn vertakkingen omvat,

zoodat een afzonderlijke vereeniging nooit (als »het licht en het zout der wereld») voor geheel die taak kan opkomen, maar hoogstens het hare kan doen om de beoelde beginselen beteren ingang te doen vinden.

Dit alles is zeer eenvoudig. Toch wordt het nog onophoudelijk miskend. Wierd het dat niet, iedere kerkelijke vereeniging, of hoe zij zich anders mocht noemen, zou een veel bescheidener houding aannemen. Zij zou tegenover den Staat niet, als De Kerk of een afdeeling van deze, geheel exceptioneele aanspraken willen doen gelden, maar alleen met elke eerbare, bijzondere vereeniging gelijk gesteld willen worden. Zij zou, welverre van allen te willen omvatten, slechts een kring van geestverwanten willen samenbrengen genoeg overeenstemmende om te gader naar hunne opvatting iets te kunnen doen tot aankweeking van 't godsdienstig leven. Zij zou aan het toetreden tot haar kring niet zoo overmatige beteekenis hechten, als vertegenwoordigde dat — om den geëikten term te bezigen — »den plechtigsten oogenblik van het leven,» maar tevreden zijn indien zij den indruk van werkelijk veelbeteekende oogenblikken, door de haar ten dienst staande hulpmiddelen, in haren kring mocht versterken en heiligen. Zij zou, vooral, hare taak wijselijk beperken tot het haar aangewezen, de bevordering van godsdienstkennis en godsdienstzin, en dat door bepaalde middelen als daar is, de inrichting van godsdienstige samenkomsten, prediking, onderwijs. Zij zou er niet aan denken nog veel en velerlei buiten-

dien ter hand te nemen, als maatschappelijk onderwijs, armenzorg en wat niet al meer, maar in 't oog houden dat iedere taak eigenaardige krachten vordert, dat wie te veel aanvaardt weinig pleegt tot stand te brengen, en daarenboven anderen op een weg voert van allerlei misverstand en mislukking.

Nog eens, men achte dit alles niet te gering. Is er toch reeds te over wat de heerlijkheid van den godsdienst voor velen bedekt en verduistert, de kerkelijke vereeniging mag wel toezien dat zij niet, door een averechtsche wijze van doen, nog een schaduw te meer werpe op hetgeen zij heet en zegt te willen bevorderen.

Zooals ik reeds zeide, ik wil thans over dit punt niet breedvoerig zijn. Al is het wel zeker van gewicht, wij wenschten ons thans toch meer te bepalen bij het voornaamste, bij het geheel de moderne richting in de eerste plaats kenmerkende streven: het aan 't licht en tot wasdom brengen van een vrijer en zuiverder vroomheid, van een zelfstandig geloof. Liever besluit ik daarom met nog enkele wenken die bij den strijd, dien ook wij daarvoor te strijden hebben, ons wellicht te stade kunnen komen.

De moderne godsdienstopvatting toegedaan te zijn, is niet ongewoon en ook niet zoo wonderveel eischend; maar den godsdienst overeenkomstig de moderne opvatting zelf te bezitten en alzoo aan anderen te aanschouwen te geven, dit is niet zulk een lichte en dus ook niet ieders zaak.

't Verstaat zich: hoe zuiverder de vroomheid wordt opgevat, te hooger eischen stelt zij ons. Daarom is het gemakkelijker Catholiek dan Protestant, en desgelijks gemakkelijker orthodox dan modern te zijn. Men verstaat dit wèl; niet als zou niet meermalen een werkelijk vrome catholieke of orthodoxe hooger staan dan menig welmeenende maar innerlijk nog weinig ontwikkelde moderne, en veel hooger dan ettelijke zich noemende moderneren; neen, maar aan den vollen eisch der moderne beginselen te beantwoorden, dit eischt en kost meer dan op ieder lager standpunt gevorderd wordt. Van daar dat niet weinigen hier te kort schieten of zelfs het hiertoe noodige nog zoo goed als geheel blijken te missen. Is het niet ongewoon zulken die de oude voorstellingen en met name het oude wondergeloof prijsgaven, nu ook van schier alle godsdienstig geloof verstoken en vervreemd te zien, dit verwondere ons niet te zeer. Bijgeloof en ongelooft zijn veel nader verwant dan het vaak schijnt; want niet geloof en bijgeloof, maar bijgeloof en ongelooft zijn vruchten van ééne stam, openbaringen van eenerlei innerlijk euvel. Steunt, gelijk wij boven reeds opmerkten, het bijgeloof hoofdzakelijk op zinnelijke motieven, welnu, waar klaarder verstandelijk inzicht het bedriéglijke der daarbij gekoesterde voorstellingen aan den dag brengt, is hiermede alleen de voorwaarde van een waarlijk heilige overtuiging nog niet verworven; integendeel, vaak komt juist dan aan het licht dat zij nog in 't geheel niet voorhanden was. Men

ging slechts met anderen mede, men had slechts geleende overtuigingen; en waar het er op aan komt te zien bij het licht, te staan in de kracht van een eigen levend geloof, daar blijkt de olie in de lamp te ontbreken, daar gaat het flinkerend schijnsel uit. Van daar dat vooral en van nieuws in onze dagen velen tot een scepticisme, tot een twijfelzucht vervallen, waarbij ze, wellicht niet zonder angst en smart, zich het een na het ander voelen ontzinken; terwijl wederom anderen zich terugtrekken in een even stuitend als jammerlijk indifferentisme, d. w. z. in een ook theoretisch gehandhaafde onverschilligheid. Aangezien er toch niets anders schijnt te zijn dan wat slechts een betrekkelijke betekenis heeft, niets anders dan wat betrekkelijk waar en betrekkelijk goed mag heeten, acht men het bedrieglijke zelfopwinding voor het eeuwig heilige te willen buigen, op het eeuwig heerlijke en eeuwig machtige te willen hopen, en wil men liefst uitsluitend zijn krachten wijden aan hetgeen althans eenig tastbaar voordeel geeft.

Inderdaad, een jammerlijk bestaan, waarbij met het bezielende en verheffende, alles ons ontvalt wat de moeite des levens waard mag heeten. Geen wonder, dat er zijn, die deze dingen ziende en meenende dáárin nu de vruchten te zien der moderne beweging, schuw en schuchter van haar terugwijken. Wij zullen dat oppervlakkig en hoogst onbillijk oordeel niet tot het onze maken; maar te minder mogen wij, waar een zoo bedenkelijk gevaar blijkt aanwezig te zijn, de vraag achterwege laten, hoe

wij er ons tegen hebben te wapenen en hoe anderen er voor te beveiligen?

Laat ons hierbij vooral het oor niet leenen aan een angstvallige en kleinmoedige wijsheid, die ons niet beter weet aan te bevelen dan een zekere voorzichtige tempering, ja, wel bezien, een tot zekere hoogte prijsgeven van onze beginselen. Men wil dan zoowel de historische critiek als het bespiegelende denken en den praktischen hervormingsdrang zekere willekeurig getrokken grenzen stellen die zij niet zullen mogen overschrijden; men wil sommige vooroordeelen ontzien, sommige traditiën gespaard hebben, niet om haar wezenlijke waarde, maar om de waarde die velen er nog aan hechten; of men wenscht wederom sommige leerstukken, althans sommige begrippen en voorstellingen aangaande God en het godsrijk en de toekomst gehandhaafd te zien, alsof waar deze slechts in eere bleven, alles of het meeste reeds verkregen en verzekerd ware.

Laat ons evenmin te rade gaan met hen, die de van den godsdienst zich afkeerenden willen winnen door zooveel mogelijk te gemoet te komen aan hun zinnelijken smaak, die ons van de Catholieken willen laten leeren hoe men de groote menigte, zoowel onkundigen als ontwikkelden, daardoor boeien en bekoren kan.

Waarlijk, met dit alles zijn wij niet gebaat. Wel willen en mogen ook wij de conscientie der zwakken niet ergeren, maar evenmin, neen, juist uit dien hoofde mogen en willen wij nimmer om hunnentwil verloochenen

wat ons eigen geweten bindt. Wel weten wij prijs te stellen op 't geen ons voorkomen zuivere begrippen, juiste voorstellingen te zijn; wel wenschen wij ter anderer zijde ook het schoonheidsgevoel en den kunstzin niet te veronachtzamen, integendeel, ze veelmeer dan gemeenlijk geschiedt hun eisch te geven; doch dit alles kan ons eerst te stade komen, als de geestelijke levenskracht zelve ons niet ontbreekt, en deze, deze kunnen wij aan het genoemde alleen nooit ontleenen.

Neen, wat ons sterk, waarlijk sterk maakt, bestand tegen 't geen ons bedreigt, bekwaam tot onze taak en onzen strijd, dat is alleen: waarachtige, heilige ernst. Wel is waar, men heeft dien evenmin voor 't grijpen als voor 't geven; hij moet met zorgvuldigheid gekweekt en veel met waakzaamheid er toe gemeden worden; maar ook is de grondslag van al het goede die inspanning overwaardig. Naarmate wij het zedelijk karakter van allen echten godsdienst meer op den voorgrond plaatsen, mogen wij te minder vergeten, wat ten allen tijde zijn levensvoorwaarde moet heeten. Waar de ernst, een diepe en heilige ernst niet ontbreekt, daar is ook een onbevangen waarheidszin, die te midden aller nevelen het toch voorhanden licht niet miskent, maar er bij leert zien en leert wandelen. Daar zal de verzekerdheid niet uitblijven omtrent het eeuwig betrouwbare, noch de geestdrift voor de kroon der heiligheid, waarnaar men zich mag uitstrekken. Daar zal men het goede in den zwakke en den tegenstander waardeeren en eeren,

maar er nooit aan denken ter wille van wie of wat het ook zij zijn beginselen te verzaken. Plooien en schikken, geven en nemen, 't zij dan tegenover anderen of tegenover onszelf, kan nooit anders dan verzwakken en bederven; getrouwheid aan beginselen nooit anders dan ten goede leiden. Als een Paulus »gebonden door Gods geest» te gaan werwaarts die geest ons drijft, dat maakt tot navolgers van den grooten Apostel, die hoe vaak en hoe lang ook miskend, nog door een dankbaar nageklacht wordt gezegend. Ja, ziedaar het rechte. Zich innerlijk gebonden te gevoelen door een Macht, die men niet kan, maar die men ook tot geen prijs zou willen verloochenen; zich juist in die gebondenheid krachtig te gevoelen, gedragen en gedreven door Dien die ons in alles overwinnaars, die alles tot het onze maakt, — dat is de ware vrijheid en de ware vroomheid tevens. Wie onder de beweging en den strijd onzer dagen die vrijheid en vroomheid nader komt en anderen er nader toe brengt, hij mag en zal het heden dankbaar zegenen; en hij, hij meer dan iemand, heeft der toekomst iets na te laten, dat ook haar nog in waarheid zal verrijken.
